

BENCZÉDI LÁSZLÓ

A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországn*

A Habsburg-állam jellegére irányuló vizsgálatok sajátos egyoldalúsága tapasztalható az ilyen tárgyú kutatások elvégzésére leginkább hivatott *osztrák történetírásban*: a rendi erők és törekvések vizsgálatának elhanyagolása – jobbik esetben háttérbe szorulása – a központosító és abszolutista tendenciák tárgyalásával szemben. A kérdés teljes historiográfiai áttekintésére ebben a keretben nincs módunk, de a fenti tendencia jelzésére a maga tipikus vonásaival mégis kiemelnénk H. I. *Bidermann* 1867-ben és 1889-ben Innsbruckban megjelent két kötetes „Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee, 1526–1804” című munkáját, amelynek eljárására az a jellemző, hogy bizonyos XIX. századi osztrák politikai irányzatok egységállami illúzióit vetítette vissza a Habsburg-monarchia korábbi századaiba, aminek következtében kettős értelemben is eltorzította az objektív történeti valóságot: egyrészt túldimenzionálta a birodalmi egység irányába mutató vonásokat, másrészt tendenciózusan alábecsülte, elhalványította a Habsburg-uralom alá tartozó országok és tartományok politikai szervezetének rendi összetevőit. S bár igaz, hogy *Bidermann* hibás történetszemléleti kiindulópontja, valamint számos tárgyi tévedése ellen *A. F. Pribram* már röviddel a II. kötet megjelenése után óvást emelt a „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” 1893. évi számában megjelent kitűnő tanulmányában („Die niederösterreichischen Stände und Die Krone in der Zeit Kaiser Leopold I.”), mégsem lehet azt mondani, hogy az azóta eltelt évtizedekben az osztrák történetírás az említett féloldalasságot kiküszöbölte volna. Az újabb- és jelenkori osztrák történetírás ugyanis, néhány figyelemre méltó részletkutatása és összefoglaló kísérlete ellenére is, inkább a monarchia dinasztikus és világpolitikai elkötelezettségével összefüggő nagyhatalmi szerepkörét vizsgálja a XVI–XIX. század politikai történetében; a politikai struktúra nem kis fáradsággal járó beható vizsgálatára mindeddig kevésbé volt ereje sort keríteni. Úgyhogy ha *Pribram* már 1893-ban sajnálattal szögezte le az osztrák rendiség történeti feldolgozásának hiányát, bizonyára nem megalapozatlan, hogy az 1976 májusi sárospataki Rákóczi-konferencián *H. Haselsteiner* osztrák kutató ugyanennek a hiányosságnak a megállapításával kezdte előadását.

Ha ennek ellenére mégis rendelkezünk egy-két újabb keletű kiindulóponttal a Habsburg-monarchián belüli rendiség és abszolutizmus kérdéskörének vizsgálatához, az

*A tanulmány rövidített formában eredetileg előadásként hangzott el a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Szlovák Történelmi Társulat által „Politikai és társadalmi küzdelmek a XVII. században és a XVIII. század elején Szlovákiában” címmel Eperjesen, 1977. november 8–10-én rendezett konferencián.

jószert a *francia történészeknek*, nevezetesen a nemrégiben elhunyt V. L. Tapié professzornak, valamint tanítványának, J. Bérenger-nak érdeme. Tárnyunk szempontjából főként ez utóbbi „Finances et Absolutisme autrichien dans le seconde moitié du XVIIème siècle” (I–II. Paris, 1975) című munkája érdemel figyelmet, amely eredetiben felkutatott igen tekintélyes levéltári anyag alapján, főként a lipóti korszak pénzügyeinek vizsgálatából von le következtetéseket a korabeli Habsburg-államszervezet jellegére. Feltűnő, hogy az ő végkövetkeztetése homlokegyenest ellentétes az osztrák történetírás uralkodó felfogásával: szerinte a XVII. század második felének Habsburg-államhatalmát a szó semmilyen értelmében nem lehet abszolutizmusnak tekinteni; vizsgálatai alapján sokkal inkább egy olyan több országot átfogó államszövetségről (confédération d’Etats) van szó, amelynek a központi (bécsi) kormánnyal való kapcsolatai meglehetősen lazák voltak, s amelyben az irányító szerepet a feudális uralkodóosztály legfelső rétege, a nagylétszámú és roppant hatalmat képviselő udvari arisztokrácia játszotta. Ha nem is ilyen kiélezett formában, de azonos irányba mutató következtetésre jutott már Bérenger mestere, V. L. Tapié is „Monarchie et peuples du Danube” címmel 1969-ben megjelent monográfiájában: a korabeli Habsburg-hatalom jellegének abszolutista minősítését ő is elvetette, de egyben nagyobb nyomatékmal utalt a politikai szervezet alakulásának folyamatszerűségére, s annak nyitott voltára, rámutatva arra, hogy a XVII. század második felében inkább csak a centralizáció meghatározott fokáról, a monarchiához tartozó országok erőforrásainak egyesítési törekvéseiről lehet beszélni.

Vitathatatlan, hogy az említett francia polgári történészeknek nagy érdemük a kérdések újszerű és bátor felvetése, egy sor figyelemre méltó részletanalízis elvégzése, nagytömegű új forrásanyagok a kérdéskör vizsgálatába való bevonása. Munkáik amellet tele vannak jó gondolatokkal s kitűnő megfigyelésekkel. Mégsem véljük úgy, hogy a probléma *lényegét* megoldották volna. Az eredményeikkel kapcsolatos fenntartásaink két forrásból táplálkozhatnak. Egyrészt: ha az osztrák polgári történetírók többsége egyfajta XIX. századi osztrák nagyhatalmi gondolkör bűvöletében még ma is hajlamos az abszolutista vonások túlbecsülésére, a kérdéssel foglalkozó francia történészeket, úgy látjuk, annak az ellenkező irányú elfogultságnak a veszélye fenyegeti, hogy az abszolutizmus kérdéskörében a XIV. Lajos-féle francia abszolút monarchiát fogadják el az egyedüli és kizárólagos mércének, s ehhez viszonyítva találnak (ilyen megközelítésből persze érthetően) könnyűnek minden Franciaországon kívüli, hasonló irányba vágó jelenséget. Másrészt, ami ennél is elgondolkoztatóbb, az az említett francia munkák gyakran tetten érhető metodikai kiegyensúlyozatlansága. S ezalatt nem is annyira a gazdasági–társadalmi alap és a politikai felépítmény dialektikus kölcsönhatásának elégtelen figyelembe vételére gondolunk, bár etéren is tehetnénk kritikai észrevételeket. De még inkább arról van szó, hogy az idézett munkák – s itt elsősorban J. Bérenger történeti tablójára gondolunk – oly módon adnak képet a korszak *politikai intézményrendszeréről*, hogy azt (jóllehet részben talán az előmunkálatok hiánya miatt is) függetlenül a kor *politikai esemény-történetétől*, ami által ábrázolásuk nagymértékben statikussá, állóképszerűvé, bizonyos mértékig elvont-általánossá válik, nélkülözi a politikai küzdelmek, az egymásnak feszülő erők, pártok, irányzatok harcának egész dinamikáját. Mi sem mutatja ezt a hiányosságot jobban, mint Bérenger könyvének az a nem pusztán szerkezeti, hanem módszertani szempontból is megfigyelhető fogyatékosága, hogy a szerző a tárgyalt félévszázad (ti. a XVII. század második fele) vonatkozásában egy-egy fejtegetésen belül olykor a legkülön-

bőzőbb évszámokat keveri egymással, nem kevésbé az, hogy jónéhányszor vág bele a kronológia szerinti tárgyalásba úgy, hogy időközben mégis elejti az időrendi áttekintés fonalát, stb. Vagyis *summa summarum*, a szerző nem igen tud megbirkózni azzal a feladattal, hogy a történeti valóság sodró dinamikájából bontakoztassa ki a Habsburg-államszervezet jellegére vonatkozó mondanivalóját.

Mindezt nem azért bocsátottuk előre, hogy ehelyütt a Habsburg-kérdés polgári történetírásának valamilyen átfogó kritikáját adjuk. Célunk csupán annyi, hogy éppen a kérdéskör néhány eddigi tipikus megközelítésének mégoly vázlatos áttekintése alapján szögezzük le azt a meggyőződésünket, hogy a késő feudáliskori Habsburg-állam jellegének megállapítására irányuló nemzetközi kutatás egyszerűen *nem nélkülözheti* a hajdani Habsburg-monarchiához tartozó országok történetírásának alkotó, s egyben autonóm, azaz saját történeti valóságából kiinduló hozzájárulását. Nem szólva itt most az osztrák történészekről, meggyőződésünk, hogy a cseh, a szlovák, a lengyel, a magyar, a román, a jugoszláv, illetve ezen belül a szerb, a horvát és a szlovén történetírásnak egyenként és összességében megvan a maga mások által nem helyettesíthető, fontos hivatása a közös múlt e nagyjelentőségű darabjának nemzetközi érvényű tisztázásában. Meggyőződésünk ez akkor is, ha tudatában vagyunk annak, hogy a politikai történelemben hatványozottan nehéz (önmagunkat is beleértve) a nemzeti elfogultságok leküzdése, vagy ami a folyamat másik oldaláról tekintve ugyanaz, a tudományos objektivitás kiküzdése. Erőfeszítéseinket az eddig elért nem csekély eredményeink alapján, s az összes nehézségek számbavételével mégis abban az eltökéltségben érdemes egyesítenünk, hogy ha eltérő megközelítésekből kiindulva is, mindazonáltal egy és ugyanazon cél, az objektív történeti valóság pontos rekonstrukciója felé igyekszünk előrelépni, felismerve annak jelentőségét, hogy a pontos történeti gondolkodás népeink közös internacionalista jövőjének is nélkülözhetetlen feltétele.

*

Magyarországon a bécsi udvar elsősorban az 1670 utáni években tett kísérletet arra, hogy ténylegesen belenyúljon az ország hagyományos kormányzati rendszerébe, s – ahogy azt I. Lipót császár egyik levelében kifejezte – az addigiakhoz képest „másként rendezze be a dolgokat.” Ha mármost a továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy az adott terjedelmi keretek között áttekintést adjunk az 1670 után (1681-ig bezárólag) követett magyarországi Habsburg-politikáról – szóljunk annak indítékairól, a megvalósítás mikéntjéről, annak kilátásairól és leküzdhetetlen akadályairól stb. – úgy bevallottan az a szándék vezet, hogy a kérdések elvont-általános felvetése helyett egy *konkrét* társadalom *meghatározott* történeti szakaszának *konkrét* elemzése útján vonjunk le következtetéseket a Habsburg-államszervezet és politika jellegére, hangsúlyozva természetesen azt, hogy vizsgálatunkban *egyetlen* ország példájáról és a kérdések *egy adott* megközelítési módjáról van szó, tehát a feltett kérdésre adott válaszuk és értékelésünk eleve nem formál igényt kizárólagosságra. Amellett tudatában vagyunk annak is, hogy a tárgyalt kérdés sokkalta bonyolultabb annál, semhogy azt egyetlen megközelítésből meg lehessen oldani, ezért következtetéseinket legjobb esetben is arra szánjuk, hogy indításokat adjon a további, remélhetőleg közös kutatásokhoz.

Ismeretes, hogy az új magyarországi kormányzati rendszer bevezetésére azután került sor, hogy 1670 tavaszán Magyarországon és Horvátországban egyidőben kirobbant,

majd heteken belül szinte magától összeomlott az előbb Wesselényi Ferenc nádor, később (a nádor halála után) Zrínyi Péter horvát bán és Nádasdy Ferenc országbíró által vezetett kormányellenes rendi szervezkedés, amely kitűzött célja szerint Magyarországnak erdélyi típusú török behódolását, s a töröktől való külpolitikai függésben a szabad királyválasztást, illetve ennek jelszava alatt lényegében a lengyel mintájú nemesi respublica megteremtését kívánta megvalósítani. Ez a súlyos kényszerűségek hatására kibontakozott, ámde minden ízében elhibázott mozgalom, amely a rendiség és a központi hatalom között fennálló dualista viszonyt úgy akarta a rendiség, pontosabban szólva, a rendi anarchia javára felbillenteni, hogy e belpolitikai indítékú vállalkozást teljes külpolitikai orientációváltással kapcsolta össze, el kell ismernünk, nem ok nélkül hívta ki maga ellen a bécsi vezetőkörök bizonyos ellenrendszabályait. Csakhogy ezek az ellenlépések – ezt már itt előre kell bocsátanunk – nem szorítottak a mozgalom politikai elfojtására, hanem Lipót fenti megjegyzésének megfelelően, a magyarországi viszonyok mélyrehatóbb átalakítását irányozták elő. Azaz, ha a Wesselényi-féle szervezkedés korábban a rendiség oldaláról akarta felborítani a központi hatalommal fennálló kényes egyensúlyi helyzetét, úgy most, a szervezkedés összeomlása után, a bécsi kormány sem a korábbi politikai status quo egyszerű visszaszállítására törekedett, hanem mintegy az ingalengés fizikai törvényét követve, ezúttal a központi hatalom oldaláról készült felbontani a magyarországi rendiséggel fennálló hagyományos viszonyát.

A történeti irodalomból nagyjából ismeretes az a politikai érv- és eszmerendszer, amellyel a bécsi udvar 1670-től követett magyarországi politikáját igazolni törekedett. Ennek egyik legfőbb megfogalmazása Königsberg gróf birodalmi vicekancellártól származik, miszerint: „A magyarok rebelláltak, ezzel egycsapásra elvesztették összes privilégiumaikat, most tehát mint fegyverrel leigázottakkal fognak elbánni velük.”¹ Ez ama nevezetes jogeljáráselmélet, „Verwirkungstheorie” – avagy még nyíltabban szólva, hódítási elmélet, „Eroberungstheorie” – magyar változatának megfogalmazása, amelynek eredetijét a Habsburg-politika irányítói Fehérhegy után, még az 1620-as években, Csehországban sikeresen próbálták ki. Éppen ezért nem véletlen, hanem nagyon is valós történeti párhuzamot fejez ki, hogy a „cseh példa” emlegetése, az „instar Bohemiae” kifejezés számtalan alkalommal és számos változatban tért vissza a vezető bécsi kormánykörök hivatalos aktáiban csakúgy, mint a közös félelem kifejezéseként, a magyarországi nemesi társadalom mindennapos magánlevelezésében.

Ámde a „cseh példa”, mint „bevált” történelmi tapasztalat vonzásán túl természetesen más tényezőket is számításba kell vennünk, ha az 1670 utáni magyarországi Habsburg-politika indítékait és hajtóerőit keressük. E további indítékok jellegére vet fényt az a körülmény, hogy a bécsi udvar 1665 és 1674 közötti legbefolyásosabb embere és első minisztere, Lobkowitz herceg – mint azt a korabeli bécsi francia követ, Gremonville jelentéseiből tudjuk – a nagy francia államférfit, az elhunyt Richelieu bíborost tekintette politikai eszményképének, akinek a programját szerette volna pontról-pontra megvalósí-

¹Német eredetiben: „Die Ungarn haben rebelliert. Sie hatten einmal alle ihre Privilegien verloren und werden nun als armis subacti tractieret.” E szavakat a Bécsbe akkreditált svéd követ saját hallomás alapján jegyezte fel naplójába. Ld. O. Redlich: Das Tagebuch Esaias Pufendorfs, schwedischen Residenten am Kaiserhofe von 1671 bis 1674. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (MIÖG), 1917. 589.

tani a maga politikájában.² Ez a tény, úgy véljük, több szempontból is figyelemre méltó tárgyunk szempontjából. Mindenekelőtt arra világít rá, hogy az abszolút monarchiák Richelieu nevében összegezhető politikai eszméje, mint a XVII. századi Európa feudális részének uralkodó – és alapvető tartalmában ekkor még progresszív – államelméleti irányzata, mint annyi más országban (Dániában, Svédországban, Poroszországban stb.), úgy a Habsburg-monarchiában is megtette a maga hatását a hatalom birtokosaira. Ez a hatás részben abban nyilvánult meg, hogy az élenjáró francia abszolútizmus leghatalmasabb képviselői, mint Richelieu, Mazarin, de főként maga XIV. Lajos követésre méltó *belpolitikai* eszményképként jelentek meg az európai uralkodók és államférfiak szemében – s ez a már-már groteszk méreteket öltő „frankománia”, XIV. Lajos-csodálat jellemezte személy szerint magának Lobkowitznak politikai arcélét is –, de talán ennél is fontosabb volt az a *külpolitikai* indítékú kényszerítő hatás, amelyet a „francia példa” az uralkodói udvarokra szerte Európában gyakorolt. Mert ne feledjük: a korabeli abszolút monarchiák „köpenyege alatt” valójában Európa modern értelemben vett *nemzetei* voltak születőben, az ezzel a folyamattal, úgy látszik, óhatatlanul együttjáró feudális hatalmi és dinasztikus konfliktusokkal – márpedig ha ebben a küzdelemben az uralkodók nem kívántak alulmaradni koronás vetélytársaikkal szemben, úgy akarva-akaratlanul rákényszerültek országaik erőforrásainak maximális összpontosítására, amihez viszont elengedhetetlennek tűnt a hatalom megfelelő koncentrációja.³

Már az eddigiekből is nyilvánvaló tehát, hogy az 1670-től követett magyarországi Habsburg-politika indítékait nem lehet egyetlen tényezőre redukálni; a rendi oppozícióval való leszámolás *belpolitikai* motívuma csakúgy szerepet játszott benne, mint a monarchia erőforrásainak *külpolitikai* indítékú összpontosítási szándéka, a vagy a kor uralkodó politikai doktrínájának *eszmei-ideológiai* vonzása. De a felsoroltakon kívül, ha nem is mint alapvető indítékkal, mindenesetre, mint fontos kiegészítő mozzanattal, még egy jelentős tényezővel számolnunk kell az 1670 utáni magyarországi Habsburg-politika jellemzésénél – annál is inkább, mert ennek figyelembe vétele nélkül nem igen válnának érthetővé a *következmények*. S ez a kiegészítő-járulékos mozzanat a Habsburg-politika legfőbb irányítóit egyként jellemző válogatás nélküli *magyarellenesség*, az a jobb szó híján „pre-nacionalista”-nak nevezhető mentalitás, amely „a” magyarok „állhatatlan, kielégíthetetlen, hálátlan, féktelen és lázadó természetét” becsmélve, vagy „e nemzet vele született vadságát” ostorozva,⁴ sem földesurak és jobbágyok, sem magyar anyanyelvűek és másjokú országlakók, sem a lázadásban résztvettek és kívülmaradók, sem „vétkesek” és „ártatlan-

² Gremonville 1670. szept. 18-án kelt jelentéséből tudjuk, hogy ezt maga Lobkowitz fejtette ki a követnek. Ld. V. Bogišić: Acta conuirationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, nec non Francisci Nádasdy illustrantia (1663–1671). Zagreb. 1888. 176.

³ A *külpolitikai* indítékról mondottakat vö. Pach Zs. P.: Európa a XVI–XVII. században c. kéziratban levő összefoglalásával, amely a „Magyarország története” c. sorozat III. kötetéhez egyetemestörténeti bevezetőként készült: „Éppen a Nyugat-Európában kialakuló abszolút monarchiák főlényben levő hatalmi ereje, nemzetközi nyomása volt az a *külső rugózat*, ami egyes közép-kelet-európai kormányzatokat a Nyugat politikai struktúráihoz való igazodásra: hasonlóképpen központosított államgépezet és hadigépezet kiépítésére ösztönzött – hogy biztosítsák ... 'versenyképességüket' az európai államok állandósuló politikai-katonai vetélkedésében.”

⁴ Az előbbieket az udvari haditanács akkori elnökének, Montecuccoli tábornagnak a szavai, az utóbbi kifejezés Hocher udvari kancellártól származik. Mint ismeretes, mindketten a Habsburg-politika legfőbb irányítószervének, a 4–5 személyből álló titkos konferenciának állandó tagjai voltak.

nok” között nem tett különbséget, vagyis az 1670 után bevezetett politikával szubjektív szándéka szerint az egész magyarországi társadalmat kívánta egyfajta kollektív büntetésben részesíteni. Hogy ennek a minden ízében negatív magyarsággépek volt bizonyos tapasztalati alapja, az véleményünk szerint, éppúgy nem szorul különösebb bizonyításra, mint ahogy megfordítva, az a körülmény sem, hogy „a” németekről kialakult, hasonlóan nacionalista színezetű, elítélő hazai közvélemény sem volt éppen híjával a történeti érveknek és tapasztalatoknak. Mint ahogy arra sem érdemes túl sok szót vesztegetni, hogy a történeti valósághoz való viszonyában mily mértékben alapult mindkét szélsőséges vélekedés egyes felszíni jelenségek elhamarkodott általánosításán. Tárgyunk szempontjából azonban itt most úgysem a nacionalista gondolkodás elemzése, mint inkább az a következmény a lényeges, hogy a fent jellemzett gondolkodásmód milyen mértékben hatotta át a Habsburg-politika eljárását – s mélyítette ezzel még jobban el a kölcsönös bizalmatlanság és ellenszenv szakadékát – méghozzá abban az 1670. utáni történeti helyzetben, amikor a történeti kezdeményezés minden tekintetben a bécsi udvar birtokában volt. Mert hogy ez a nacionalista mentalitás nem maradt meg szűk körben a bécsi Burg falai között, hanem százával és ezrével hurcolták azt szét – és érvényesítették a napi együttélés gyakorlatában – a császári hivatali és katonai végrehajtó közegek, azt a korabeli források megszámlálhatatlan tömege bizonyítja. Hogy csak mutatóban említsünk erről egy-két példát, így panaszkolt 1670. októberében még a minden ízében császárhű Báthory Zsófia is (II. Rákóczi György volt erdélyi fejedelemnek Munkácson élt és rekatolizált özvegye), hogy a megszálló császári tisztek minden megkülönböztetés nélkül „rebellis kutyák”-nak, máskor éppen „ökrök”-nek szólongatják a magyarokat. Mint ahogy ugyancsak ekkoriban jegyezték fel olyan eseteket is, hogy pl. a Szabolcs megyei Kálló várába újonnan behelyezett német kapitány (hogy magyarországi környezetével szembeni mélységes megvetésével tüntessen) a fejedelmi Rákóczi-házról keresztelte el – a vadászkuttyáját⁵ stb.

*

Nagyon összevont és vázlatos formában ezek lettek volna tehát azok a politikai–ideológiai megfontolások, amelyek, megítélésünk szerint, az 1670 utáni Habsburg-kísérlet legfőbb indítékául szolgáltak. Ha ezek után most már rátérünk a kísérlet megvalósításának a mikéntjére, úgy előre kell bocsátanunk, hogy a kérdés megnyugtató kifejtése, jól tudjuk, monografikus terjedelmet igényelne. Ezért az *adott* terjedelmi korlátokkal számolva, el kell tekintenünk számos fontos összefüggés jelzésétől, úgyhogy figyelmünket ezúttal csupán három kérdésre összpontosítjuk. Ezek a következők: 1. az 1670 utáni Habsburg-adópolitika – 2. a magyarországi hivatalsszervezet reformja – 3. az ellenreformáció 1670 után felújuló nagy rohama. E három terület (persze ugyancsak vázlatos) áttekintése után teszünk végül kísérletet arra, hogy a levont következtetések alapján magunk is véleményt formáljunk az 1670-es években követett Habsburg-politika jellegéről, s hogy számba vegyük egyben az egész kísérlet nyilvánvaló kudarcának okait is. Ebben a befejező

⁵ Mindkét adat a budapesti Országos Levéltárban (OL.) őrzött *Nádasdy-levéltárból* származik. Előbbi Báthory Zsófia 1670. október 1-én panaszkolta Rottal Jánosnak, fasc. 17, Nro 591, folio 208. – Az utóbbi esetről Pethő Zsigmond kassai vicegenerális 1670. okt. 18-án kelt levelében számolt be Rottalnak, fasc. 15, Nro 528, folio 189–190.

részben kívánunk sort keríteni arra is, hogy a magyarországi Habsburg-kormányformának a *török kérdéssel* való összefüggéseiről szóljunk.

Ami tehát a Magyarországon 1670 után alkalmazott *Habsburg-adópolitikát* illeti, előljáróban arra kívánunk utalni, hogy az állami adóterhek ugrásszerű növelése általános jelenség volt a korabeli Európában, mindenekelőtt pedig az abszolút monarchiákban. Nincsen benne tehát semmi meglepő, sőt valójában egészen természetes, hogy a bécsi udvar abszolutista célzatú politikája is éppen új adóterhek kivetésével „mutatkozott be” Magyarországon. Továbbá azt is le kívánjuk szögezni, hogy megítélésünk szerint a magyarországi állami adóemelés ténye *önmagában* teljesen érthető, mi több, indokolt eljárás volt a bécsi udvar részéről. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy az 1670 előtti években és évtizedekben az ország lakossága, ha ugyan egyáltalán sor került adó behajtására, jobbágyportánként évi átlagban 4–5 Ft-nál nem igen fizetett többet az államnak (ami a királyi Magyarország 1647-ben megállapított 7215-ös portaszámát véve alapul, 30–35 ezer forintnál több évi bevételt semmiképpen nem biztosított a kincstárnak⁶), úgy el kell ismernünk, hogy az állami adók általános emelkedése idején országunk – még a török hódoltsággal együtt járó háborús terheket és szenvedéseket is beleszámítva – 1670 tájáig *bizonyos szempontból* kivételes helyzetben volt az állami adóztatás tekintetében.⁷ Ami azonban az adóemelés végrehajtásának módozatát, illetve általános *politikai környezetét* illeti, itt már el kell, hogy gondolkoztasson bennünket néhány körülmény. Arról, hogy mit jelentett és milyen következményekkel járt pl. a lakosság hangulatának alakulása szempontjából az adóemelésnek a protestáns templomok elfoglalásával való összekapcsolása, azaz a fokozott adóztatásnak és az ellenreformációnak *egyidejű* eröltetése, arról áttekintésünk további részeiben lesz még alkalmunk bővebben is beszélni. Ha azonban az adókérdés szűkebben vett területén maradunk, akkor is szembeötlő a kellő körültekintés hiánya, az új adóztatási rendszerre való áttérés előkészítésének, a feltételek biztosításának elmulasztása. Mert amikor 1671. március 21-én kibocsátott első adópátensében I. Lipót az ország területén tartózkodó mintegy 20 000 főnyi teljes császári katonaság eltartására kötelezte az országot, ez az intézkedés egyik napról a másikra, hozzávetőleges számítások szerint, kb. 870 ezer Ft-tal terhelte meg a lakosságot, s ezen belül több mint 100 Ft-tal sújtotta az egyes jobbágyportákat.⁸ Ez egyben azt is jelentette, hogy Magyarország töröktől meg nem szállt részeinek adóterhelése, a birodalmi összterhekből réseső több mint 40 %-kal, egyszeriben fölébeszökkent a monarchia töröktől nem sújtott országai – mind az osztrák örökös tartományok, mind pedig a cseh királyság országai – adókontingensének.⁹ Ennek az aránytalan túlterhelésnek (amelynek a tömegpszichológiai

⁶ Míg ugyanakkor a cseh korona országainak állami adóterhelése az 1660-as években *Bérenger* kutatásai és számításai szerint évi átlagban 4–500 ezer Ft (mások, így pl. *Srbik* szerint 7–800 ezer Ft), a Monarchia bevételei pedig 3 millió Ft körül ingadoztak, i. m. 459, illetve *H. R. Srbik*: *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*. Wien–Leipzig. 1907, passim.

⁷ Azért hangsúlyozzuk, hogy bizonyos szempontból, mert az ország bányatermékeinek használatáért ugyanakkor, tudjuk, nagyjából a császári kincstár rendelkezett.

⁸ Az 1671. márc. 21-i adópátens rendelkezéseit, s a pátens kibocsátását megelőző tárgyalásokat hiteles kútfők alapján ismerteti *Pauler Gy.*: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671*. Budapest. 1876. II. 246–248.

⁹ A királyi Magyarországnak ezt az aránytalan 1671. évi megterhelését *Bérenger* (i. m. 459) és *Srbik* (i. m. 195) adatai egyöntetűen bizonyítják.

hatását nyilván még csak fokozta az új intézkedések váratlansága, illetve a szükséges kiegészítő rendelkezések hiánya) egyenes következménye lehetett az a már 1671. májusában a Szepességben, Liptóban és Zemplénben kibontakozó kismemesi-, jobbágy-, szegénylegény- és prédikátor-szervezkedés, amely Erdély felől várta a Habsburg-iga alól való szabadulást, s amely, jóllehet ezt akkor még viszonylag könnyűszerrel elfojtották, az első „kuruc”-típusú megmozdulás volt az ország történetében.¹⁰

Mert egészen nyilvánvaló: a jobbágyság, amely teljesen passzív maradt a Wesselényi-féle szervezkedés idején, s inkább a Habsburg-kormányközegek iránt mutatott rokonszenvet a kelet-magyarországi rendek 1670 tavaszi felkelésekor, a szónak akár „pro”, akár „kontra” értelmében abban a pillanatban vált a Habsburg-központi hatalom és a magyarországi rendiség között folyó politikai küzdelemben érdekeltté, amikor annak egyik-másik ütközete, vagy éppen végső kimenetele a saját anyagi érdekeibe vágott – márpedig az 1671 márciusában meghirdetett új adópolitika éppen ezt a fordulatot hozta meg a számára. S ráadásul ez a fordulat, az állami adókövetelések legalább 20–30-szoros felszökkenése olyan körülmények között következett be, hogy a jobbágyság ugyanakkor – s éppen ez az, amit fentebb a kiegészítő rendelkezések elmulasztásának neveztünk – *semmiféle biztatást, ígéretet* nem kapott a már önmagukban is elviselhetetlennek érzett földesúri terhek enyhítésére.

Hogy az 1671 márciusi adórendelet nem várt negatív következményeinek okát a bécsi udvar felelős tényezői maguk is a fenti körülményekben keresték, azt már 1671. június 6-án kibocsátott újabb rendelkezésükkel igazolták. Ebben ugyanis az országra kivetett adót mintegy a felére (összeg szerint 436 ezer Ft-ra), az egyes jobbágyportákra eső terhet is elviselhetőbb mértékre, 40 Ft-ra szállították, ez utóbbi összeg fele részének (tehát portánként 20 Ft-nak) a kifizetésére egyben a földesurakat kötelezték, a hiányzó összegek pótlására pedig *accisa* néven fogyasztási adót vetettek ki a szeszestalok, a hús és a gabona piaci forgalma után. Az 1671 júniusi adópátensnek volt azonban a felsoroltakon kívül még egy figyelemreméltó mozzanata: általánosságban tudtára adta a jobbágyoknak, hogy a földesurak elleni jogos panaszaikkal, természetesen a földesúri jogok csorbítása nélkül, a királyi trón elé járulhatnak.¹¹

Az 1671 júniusi adópátens, a fenti rendelkezésekkel, mindenesetre fontos jelzőköve az 1670-es évek politikai történetének: jelzése annak a felismerésnek, hogy a központi adóigények teljesítésének nélkülözhetetlen feltétele a terheknek a hazai társadalmon belüli arányosabb elosztása, nem kevésbé a társadalmi osztályok között meglévő szakadék csökkentése, de legalábbis további mélyülésének a megakadályozása. Mindez *tendenciájában* kétségtelenül a népjólét felkarolása, az állami jobbágyvédelem *irányába* mutatott, s éppen ebben áll történelmi jelentősége – de sietve hozzá kell tennünk azt is, egyelőre távol állt még attól, hogy annak színvonalát el is érje, s hogy követelményeinek eleget tegyen. Márpedig országunkban, ahol egyes újabb keletű feltevések szerint,¹² legalábbis bizonyos vidékeken és a parasztság meghatározott rétegeinél, egyedül a földesúri kisajáti-

¹⁰ Az 1671 májusi szervezkedésre ld. *Benczédi L.*: A prédikátorperek történeti háttere. Theológiai Szemle, 1975. 203–204.

¹¹ Uo. 204.

¹² L. N. Kiss I.: Hadsereg, adóteher és társadalom Rákóczi államában (1703–1711). Valóság, 1976/7, 102. – Vö. F. Hincker: Les Français devant l'impôt sous l'Ancien Régime. Paris. 1971. 187.

tás a megtermelt javak nagyobb hányadát vette el a jobbágyháztartásoktól, mint Nyugat-Európában, s jelesül a francia abszolút monarchiában a földesúri és az állami kisajátítás együttvéve, az ugrásszerűen megnövelt állami adóigények nehezen voltak realizálhatók a földesúri kisajátítás adott rendszerének bizonyos fokú módosítása, enyhítése nélkül. Éppen ezért a mi hazai társadalmunkban, meggyőződésünk szerint, *éppen azon fordult meg az abszolutizmus progresszív volta csakúgy, mint kivitelezhetősége, hogy az irdatlan állami terhek ellentételeként tudott-e a központi hatalom, s akart-e egyáltalán aktív védelmet nyújtani jobbágyalattvalóinak a földesúri kisajátítás ellenében.*

Innét nézve a dolgokat, az 1671 júliusi adórendeletkezésben nem is annyira a nemesség megadóztatására irányuló szándék keltheti fel a figyelmünket, minthogy ilyenmire (pl. a 15 éves háború éveiben) már régebben is történt kísérlet — mint ahogy önmagában abban sincsen semmi meglepő, hogy a nemesség ellenállásán, mint korábban, úgy most is meghiúsult a terhek arányosabb elosztása. Nem, az abszolutizmus hazai jövőjének *kardinális kérdése*, megégyeszer hangsúlyozzuk, nem a nemesség megadóztatása volt, hanem az, *hogy kifejlődnek-e az 1671 júniusi adórendeletben az állami jobbágyvédelem irányába mutató halovány tendenciák, azaz elszánja-e magát a bécsi udvar a földesúr–jobbágyviszonyba való tényleges beavatkozásra.* Ámde éppen erre a kulcskérdésre végül is nemleges választ adott az események alakulása. Mert amíg a nemesség megadóztatására irányuló óhaját a bécsi udvar, legalábbis 1672 végéig, még úgyahogy fenntartotta, a jobbágysérelmek meghallgatására irányuló készségét többé nem hangoztatta. 1671 júniusi felajánlkozása ilyen értelemben nem egy további fejlődés sokat ígérő kezdetévé vált, hanem (legalábbis a lipóti korszakban) következmények nélküli, magános mozdulat maradt. Sem a jobbágysérelmek meghallgatására, sem azok orvoslására, sem pedig az orvoslás intézményes biztosítására nem futotta — és most már tegyük hozzá, úgy véljük, adott korban és a hazai sajátos körülmények között nem is futhatta — a Habsburg-politika erejéből.

Ezzel szemben 1672 szeptemberében kibontakozott a *kuruc mozgalom*, amely sok szempontból új fejezetet nyitott az 1670-es évekbeli Habsburg-adóztatás történetében. Mert ha az 1670 és 1672 közötti időszakot úgy tekintjük, mint a központi hatalom és a hazai rendiség közötti versenyfutást a jobbágytömegek támogatásának elnyeréséért, akkor e mozgalom kitörése azt fejezte ki, hogy ezt a versenyfutást a magyarországi nemesség nyerte meg: ha ti. korábban csak *egyénileg* gyakorolta a „földesúri jobbágyvédelmet” (pl. az állami adószedők kijátszásával, az ilyen esetek fölötti szemhunyással, az adócsalásokban vállalt cinkosságával stb.) a központi hatalommal szemben, úgy ez az „összejátszás” immár intézményes formát öltött és politikai színezetet nyert, úgy jelenve meg, mint az ellentétes érdekű osztályok átmeneti együttműködése, függetlenségi küzdelme a Habsburg-abszolutizmussal szemben — vagyis egy olyan hatalom ellenében, amely egy-két erőtlen nekifutás után végülis nem tudta megvalósítani az állami jobbágyvédelmet a földesurakkal szemben. A kuruc mozgalomnak ezt az eredetét, jellegét egyébként mi sem fejezte ki jobban, mint egyik központi jelszava: az 1670 után bevezetett valamennyi új adó (főként a repartitio és az accisa) azonnali eltörlésének követelése.

Kérdés most már: miként reagált mindeerre a hivatalos bécsi politika? A tények ismeretében erre csak egyetlen választ adhatunk: *defenzíven*, az adópolitika egész területén végrehajtott általános visszavonulással. Egyes tervezetekben, bizonyos körök részéről elhangzottak ugyan olyan javaslatok, hogy az adópolitika terén előre kell lépni, s hogy

ennek érdekében korlátozni kell a jobbágyok földesúri robotmegterhelését, mint ahogy olyan előterjesztések is készültek, hogy el kell törölni a nemesi vármegyék autonómiáját – de az 1672 végén kieleződött vitákban ezek az erők végül is alulmaradtak az óvatos, a mérsékelt, a konzervatív irányzattal szemben. Ennek megfelelően 1672 végén felhagytak a nemesség adóra fogásának erőltetésével, sőt visszavonulót fújtak az országra kivetett adó mennyiségében is: 1673 januárjától kezdve a repartitio 30%-os csökkentésével immár csupán 28 Ft-ot kívántak az egyes jobbágyportáktól, majd 1678 tavaszán ezt az összeget is újabb 16%-kal szállították alább. Az accisa területén végrehajtott párhuzamos csökkenéssel együtt ez azt eredményezte, hogy a korábbi adószisztéma 1681. évi eltörlésekor az 1671 márciusában bevezetett adókvantumnak már kevesebb, mint a 20%-a volt érvényben. Amellett számos jel mutat arra (s e jelenség más összefüggéseire később még visszatérünk), hogy a vármegyék jelentős részében a papírforma szerint kivetett adót sem voltak képesek behajtani, s hogy az előző esztendőkből fennmaradt restanciák összege évről-évre emelkedett. Más kérdés, hogy a központilag előírt és behajtott adókontingensek süllyedő tendenciáját nagymértékben ellensúlyozta (ha ugyan nem szárnyalta túl) az ország területén kvártélyozó császári katonaság anarchikus behajtása, amit a legtrikábban számítottak be az egyes vármegyékre eső hivatalos repartitio. Ilyen értelemben az 1672 utáni magyarországi adóhelyzetet éppen az különböztette meg az évtized első éveitől, hogy a kezdeti korszak bizonyos rendszerességét, adópolitikai koncepcióját 1672 után a legteljesebb adóanarchia, a káosz és a zűrzavar váltotta fel.¹³

Ha mármint az eddigiek alapján az 1670 utáni magyarországi Habsburg-adópolitika egészét illetően valamiféle összegezésre teszünk kísérletet, úgy nagyjából a következőket állapíthatjuk meg. Míg az új adórendszer 1671-ben történt bevezetésekor a Habsburg-kormánykörök még egy olyasfajta szándék vezette, hogy az ország pénzügyi kiaknázását az ellenzéki rendiség anyagi erejének a gyengítésével, s egyben a rendi társadalom bizonyos fokú reformjával kapcsolják össze (másként szólva, magát az adóztatást az abszolútizmus egyfajta politikai *eszközeként* fogták fel)¹⁴, úgy később, nem utolsósorban a kuruc felkelés hatására, letettek reformtörekvéseikről, s mellőzve az adóztatás bármiféle társadalmi-politikai célzatát, a mindenkori anyagi szükségletek „ad hoc”-jellegű kielégítésére korlátozták pénzügyi rendszabályaikat. Ezzel azonban az adóztatás el is vesztette jelentőségét a központi hatalom és a hazai rendiség között folyó küzdelem szempontjából; kicsorbult éllel hozzáilleszkedett a magyarországi társadalom korábbi örökölt, hagyományos együttélési formáihoz.

Alapvető tendenciáját tekintve, nem jutunk más eredményre akkor sem, ha az adópolitika mégoly vázlatos áttekintése után a következőkben a *magyarországi hivatal-szervezet reformjának kérdését* vesszük vizsgálat alá. Az eredeti elképzelések és tervek itt abban összegeződtek, hogy Magyarországon „erőszakos úton kell bevezetni az abszolút uralmat”¹⁵ vagy ahogyan azt – a Verwirkungstheorie-val és Königsseg fentebb idézett

¹³ Fentiekre ld. *Benczédi L.*: i. m. 265.

¹⁴ A felsoroltakon kívül erre utal a nemességre 1672 elején kivetett fejadó, az ún. „capitatio” is, továbbá az az 1672 júniusi rendelet, amely a porták új összeírásáról intézkedett. Előbbire ld. *Gyárfás J.*: A jász-kunok története, Bp., 1885, IV. 347. és *Szederkényi N.*: Heves vármegye története. Eger. 1891. III. 100. Utóbbira ld. *Benczédi L.*: i. m. 205.

¹⁵ „d'établir par la force une autorité absolue” – hangzik francia eredetiben Gremonville 1671. ápr. 2-án kelt jelentése a miniszteri konferencia vonatkozó állásfoglalásáról, *Bogisíté*: i. m. 191.

kijelentésével teljesen összhangban – egyik 1672 tavaszán kelt beadványában Lobkowitz Lipót előtt hangoztatta: „Tekintettel arra, hogy a magyarok nagyobb része részt vett a lázadásban és most is továbbfolytatja ellenállását, tökéletesen jogosult úgy tekinteni, hogy Magyarország eljátszotta privilégiumait.”¹⁶ Ha azonban e radikális hangvételő, fenyegető és tetszés szerint szaporítható – ámde kivétel nélkül *általánosságban mozgó* – kijelentések mellé odaállítjuk a magyarországi kormányzati reform alapjául szolgáló *konkrét* tervezeteket is, úgy már első pillantásra is szembetűnő kontrasztokra lehetünk figyelmesek. Mert ha elővesszük pl. a Magyarország jövődő berendezéséről döntő 1672. március 31-i miniszteri konferenciára valószínűleg Lobkowitz által előterjesztett „tárgyalási direktívákat”, akkor mindjárt az első pontban a következő alapelveket olvashatjuk: a kormányzati reform kidolgozásánál a miniszterek legyenek tekintettel arra, hogy „a közügyekben bármiféle újítás mindenkor veszélyekkel jár”, s minthogy az alaptörvények felbolygatása (*alteratio constitutionum fundamentalium*) általában gyűlöletet kelt, tartsák szem előtt, hogy „a dolgok megszokott rendjét még akkor is könnyebb fenntartani és elviselni, ha az kevésbé igazságos, kevésbé hasznos és kevésbé jó, mint az új”¹⁷. A további pontokban is, ahol új hivatalként egy teljhatalmú királyi kormányzóság felállításáról van szó, végighúzódo vörösfonálként újra és újra visszatér az előterjesztés egyik fő gondja, hogy ti. miként lehetne az új hatóság felállításánál „elkerülni a régtől bevált tisztségek és rendeletek megváltoztatását vagy eltörlését”,¹⁸ s hogyan határolják körül az újonnan felállítandó hivatal politikai hatáskörét úgy, hogy közben „*az ország alaptörvényein semmiféle változtatást, újítást, még kevésbé törlést ne tegyenek*, hanem az ország hivatalai és bíróságai épségben és egészben fennmaradjanak.”¹⁹ stb. stb. (Kiemelés tőlem: BL.) Mindennek a sok kikötésnek, biztosítékokkal való körülbástyázásnak pedig, mint ismeretes, egyetlen – habár természetesen nem lebecsülendő – következménye az volt, hogy a rendi választáson alapuló nádori tisztség helyett, élén a német származású Ampringen Jánossal, felállították a csakis az uralkodónak felelős, tehát a rendi befolyástól független *guberniumot*, amely 1673 márciusában kezdte meg a működését Pozsonyban.

A bécsi udvar fent jellemzett óvatosságát persze még akár a magyarországi viszonyokkal való józan számvetésnek, egyfajta reálpolitikai bölcsességnek is tarthatnánk, ha az általuk óhajtott eredmény igazolta volna eljárásukat. Csakhogy ennek éppen az ellenkezője igaz: hogy az egyik standard osztrák történeti munka kifejezésével éljünk, a sajátos magyarországi körülmények között a gubernium felállítása csakugyan „halva született” elgondolásnak²⁰ bizonyult. Mert ez a szerv, amelyet létrehozói Magyarország legfőbb kormányzékének, az abszolutizmus amolyan csúcsmínisztériumának szántak,

¹⁶ L. A. Wolf: Fürst Wenzel Lobkowitz, 1609–1677. Wien. 1869. 342.

¹⁷ Az idézett részek latin eredetiben: „novitates omnes in statu publico semper sint et fuerint periculosae . . . ideo consveta etsi minus aequa, vel utilia, facilius, quam nova, licet meliora et haberi et tolerari soleant.” Wien, Hofkammerarchiv, *Hoffinanz, Ungarn*, fasc. 237, 1672 márc., folio 480–487. Az előterjesztés címe: *Puncta consultationis de modo reordinandae administrationis in Regno Hungariae*.

¹⁸ „fugienda bene positorum antiquitus officiorum et statutorum mutatio vel abolitio.” – Uo.

¹⁹ „Qua ratione et gubernatio plenipotentiaria Hungariae Regni ac publica status eidemque annexa negotia restricta, nihil de fundamentalibus Regni statutis immutatum, vel innovatum, minus vero sublatum, sed et officiis et judiciis Regni salvis et integris . . .” Uo.

²⁰ O. Redlich minősíti így Österreichs Großmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds I. c. összefoglaló művében. Gotha. 1921. 276.

sehogyan sem találta meg a helyét a korábról fennálló központi hivatalok (udvari kancellária, udvari haditanács, udvari kamara) és a hagyományos rendi intézmények, ti. a vármegyék között; az ügyek érdemi intézése és eldöntése lényegében a gubernium felállítása után is *ugyanúgy* történt, mint e hivatal létesítése előtt, magyarán szólva, az új szerv alapján véve felesleges láncszemként, afféle „ötödik kerék”ként iktatódott be a kormányzat gépezetébe. Mi sem jellemzőbb erre, mint hogy a 70-es évek végére a gubernium úgy „múlt ki” szinte önmagától, hogy jóformán intézkedni sem kellett a felszámolásáról.²¹

De a lipóti politika kormányzati reformjának a felszínessége nemcsak annak a szervnek a meddőségében érhető tetten, amelyet a bécsi udvar az abszolútizmus tulajdonképpen egyetlen új intézményeként az 1670-es években hazánkban létrehozott. Nem kevésbé tanulságos annak tekintetbe vétele, hogy *mi mindenhez nem tudott, nem mert, vagy nem akart hozzájárulni a központi kormány*, amikor Magyarország politikai újjárendezését tervbe vette. Mert jóllehet az erről szóló tanácskozásokon szóba kerültek olyan elgondolások is, mint a perrendtartás és a Werbőczy-féle tripartitum átdolgozása, a „zászlós-úri” rendi nagyméltóságok eltörlése, vagy a magyar földesúri-rendi érdekeket a legmagasabb szinten védőmagyar udvari kancellária átszervezése, a fennálló kényes politikai helyzetben (amikor is a királyi Magyarország keskeny területsávját teljes hosszában a török és az erdélyiek bármikor beütése fenyegette, illetve a kuruc mozgalom terjedése szorongatta), végülis lettek bármilyen radikálisabb beavatkozásról, s a feudális tulajdon szempontjából különösen érzékeny magánjog területéhez hozzá sem nyúltak. Hasonló óvatosság jellemezte eljárásukat intézkedéseik nyilvánosságra hozatalában is 1673 márciusában: bár a kormányzati újításokat bejelentő paténsból ezúttal kimaradt az ország jogainak és szabadságainak szokásos emlegetése, de ugyanakkor a nádori tisztség eltörlését sem mondták ki benne „expressis verbis”, nem is szólva a királyi trón Habsburg-örökletességéről, amelynek a deklarálásától mindvégig tartózkodtak, jóllehet annak bevezetése az egyik főtürekvésük volt. Valójában azt remélték, hogy a rendi országgyűlés és a nádori tisztség hallgatólagos mellőzésével, illetve a gubernium egyidejű felállításával a magyarországi uralkodóosztályt idővel „hozzászoktatják” az új helyzet tudomásul vételéhez, amelynek a lényege az lett volna a szemükben, hogy a törvényhozási joggal bíró és az ellenzéki ségre mindig hajlamos oppozíciós karakterű rendiséget az uralkodó előtt meghódoló, lojális, tanácsadó rendiséggé szelidítsék meg.²²

A mondottak alapján úgy látjuk tehát, hogy igazat adhatunk Lobkowitz életrajz-írójának, aki a bécsi udvar 1670 utáni kormányzati intézkedéseit összességükben véve „félrendszabályok”-nak minősítette (ennek tulajdonítva részben a kísérlet kudarcát is)²³ – ha ugyan nem pontosabb erről szólva még inkább „negyedrendszabályok”-ról beszélni. Mert ha már eleve bizonyos félszűzség, felemáság mutatkozott meg az országos kérdések

²¹ A fentieket mindenképp az OL. *Insinuata Regii Gubernii* c. sorozat (vagyis a pozsonyi kamarához intézett guberniumi leiratok) anyagának vizsgálatára alapozzuk.

²² Fentiekre ld.: *A. Wolf*: i. m. 334–361 – és *Károlyi Á.*: A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Értekezések a történettudományok köréből, 1883. – Meg kívánjuk itt jegyezni, hogy az 1680-as évek végén kidolgozott *Einrichtungswerk* természetesen már jóval mélyrehatóbb reformokat javasolt a magyarországi viszonyok megjavítására, de ennek vizsgálatát, minthogy az már a török kiűzése utáni új történeti helyzetben keletkezett, jelen áttekintésünkben nem tartjuk feladatunknak.

²³ *Wolf*: i. m. 361.

elbírálásában, úgy e politika saját céljaihoz mért elégtelensége még fokozottabban nyilvánult meg ott, ahol a mindennapi élet fősodra zajlott, ti. a magyarországi rendi társadalom alsó régióiban, a *nemesi vármegyék* szervezeti életében. S noha hangsúlyozni szeretnénk, hogy etéren (mint persze oly sok más kérdésben is) még további kutatásokra van szükség a tisztánlátáshoz, bizonyos tények ismeretében mégis megkockáztatjuk azt a feltevésünket, hogy az 1670-es évek kormányzati intézkedései ezen a szinten oly mértékű ellenállásba ütköztek, hogy annak megtörésére a központi akarat végrehajtói sem megfelelő erővel, sem kellő eszközökkel nem rendelkeztek. Mert a franciaországi „dragonnade”-ok példájára hiába küldött a kormány büntetésül jónéhányszor császári katonai egységeket az adózást megtagadó vármegyékre (hogy ti. azok a helyszínen természetben éljék fel a pénzben megtagadott adót)²⁴, a vármegyei kongregációk tucatnyi módot találtak ki a terhek alóli kibúvárra (igen gyakran pl. úgy, hogy a kvártélyozó katonaságot a kincstárra háramlott fiskális birtokokra irányították), mint ahogy ellenállásokon – mint arra más összefüggésben már korábban is utaltunk – a nemesség megadóztatása és a kivetett repartitós adók teljes összegben való behajtása egyaránt hajótörést szenvedett.²⁵

De nemcsak a nemesi vármegye hol passzív, hol aktív ellenállásán hiúsult meg a Habsburg-abszolútizmusnak az a szándéka, hogy szorosabb kézbe és rendbe szedje az országot. Hiányzott ehhez a kellő ismeretekkel felszerelt, művelt, tájékozott, *szakképzett hivatalnokgárda*, a központi akaratot ellenkezés nélkül végrehajtó, megfelelő tisztviselők közreműködése is. Az általunk ismert források ennek a hiányosságnak két oldalát világítják meg. Egyrészt felhívják a figyelmet arra, hogy még a központi hatalom érdekeit képviselő (pozsonyi és szepesi) kamarákban is milyen mértékben voltak többségben azok a tisztviselők, akik pusztán a saját meggazdagodásukat tartva szem előtt, szinte minimális érzékkel sem rendelkeztek az uralkodó fenntartás nélküli szolgáltatáshoz, illetve akik a bécsi udvar velük szemben felállított elvárásaival szemben, az abszolutista államelmélet követelményeivel kapcsolatos teljes tudatlanságukban, a hibák és melléfogások hosszú sorozatát követték el.²⁶ A másik ilyen elgondolkoztató jelenség az, hogy az 1670 után végrehajtott reformok után a központi hatalom, számos adat tanúsága szerint, a fennálló

²⁴ Ilyen esetekről tudunk pl. 1675 szeptemberében *Vas vármegyéből*, októberben *Győr megyéből*, 1676 februárjában *Liptóból*, áprilisban *Hevesből*, az év őszén pedig *Trencsénből*. Ld. OL. Kamarai levéltár, *Litterae ad cameram exaratae*, fasc. 61, 1675/386 – uo. 1675/409 – fasc. 62, 1676/66 – uo. 1676/118 – fasc. 63, 1676/395.

²⁵ Ez utóbbira egy-két példa: *Veszprém megye* 1677 szeptemberéig az 1672. június 1-től esedékes 12212,50 Ft-ból 7581,37 Ft-ot, azaz a kivetett összeg 62%-át fizette meg (OL. *Litterae ad cameram exaratae*, fasc. 65, 1677/287.) – *Szabolcs megye* 1677 januárjában ott tartott, hogy az 1672–73 után járó hátralékokat igyekezett behajtani, ami ebben az esetben nyilván a bűjosó kurucok gyakori beütéseivel is összefüggésben volt (*Ung megye levéltára*, Beregszász, fond 4, op. 2, nro. 1030, pag. 1–2, Szabolcs megye 1677. jan. 7-én kelt átirata Ung megyéhez) – *Bars vármegye* az 1672 júniusától 1677 áprilisáig ráeső mintegy 24 950 Ft-ból csupán 6092 Ft-ot, azaz kötelezettségeinek mindössze 24,5%-át teljesítette. (ld. *Botka T.: Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetről*, Budapesti Szemle, Új folyam, IV. 1866. 250. – Vö. OL. Kamarai levéltár, *Litterae Camerae Posoniensis et aliorum*, fasc. 3059, 1673 jan. 5-i repartitio)

²⁶ Erre nézve a legtanulságosabbak a pozsonyi kamara többnyire Bécsben tartózkodó elnökének, Kollonics Lipót bécsújhelyi püspöknek a kamara tanácsosaihoz intézett azon levelei, amelyekben az abszolutista államelméleti doktrínákban gondolkodó püspök az uralkodó ellentmondást nem ismerő szolgáltatának szükségességéről oktatta ki a pozsonyi, s rajtuk keresztül a szepesi kamara tisztviselőit. Ezek lelőhelye: OL. *Litterae ad cameram exaratae*, passim.

vármegyei és uradalmi igazgatást, még ha akarta volna, sem tudta volna jobbal felcserélni, sőt e feladatok ellátásának színvonala, az új körülmények között, a jelek szerint, több területen vissza is esett. A legszemléletesebben talán az 1671-es perekben elkobzott és kincstári kezelésbe vett egykori magánföldesúri birtokokon mutatkozott meg ez a színvonalcsökkenés – méghozzá olyan nyugat-magyarországi területeken, ahol a termelési és igazgatási rendellenességek ekkor még semmiképpen sem voltak a kuruc portyázó csapatok pusztításaival összefüggésbe hozhatók. Azok az adatok pl., amelyek a kincstári igazgatásba vett egykori Nádasdy-birtokokról ilyen szempontból fennmaradtak, egészében arról tanúskodnak, hogy a konfiskálással széthullott, de legalábbis szétzilált magánföldesúri igazgatást a központi hatalom ekkor még képtelen volt azonos színvonalon a magáéval felváltani, vagy akár csak ideiglenesen pótolni.²⁷ Ilyen és ehhez hasonló jelenségek láttán nem túlzás arra következtetni talán, hogy az 1670 után bevezetett új kormányzati rend nem, hogy jobb, hatékonyabb, szakszerűbb közigazgatást honosított volna meg Magyarországon, de bizonyos területeken (a 70-es évekre mindvégig jellemző katonai anarchián túlmenően is) egyenesen a feudális káosz és rendtelenség felélénkülését mozdította elő.

Mindent összevéve, azt kell mondanunk tehát, hogy az 1670 után Magyarországon alkalmazott Habsburg-kormányzati reform, amely mint láttuk, már előzetesen kidolgozott alapelveiben is az ország korábbi törvényeinek és intézményeinek nagyfokú kíméletén alapult, majd még inkább vesztett erejéből a gyakorlati végrehajtás során, egészében nem volt alkalmas arra a szerepre, amelyre kitervelői szánták: nélkülözte a kellő átütőerőt ahhoz, hogy a hazai nemesség ellenállását leküzdve, a magyarországi rendi társadalmat az abszolutizmus elvárásainak megfelelően formálja át. Bármilyen szándék fűtötte is magát Lipótot és tanácsosait a magyarországi viszonyok „máskénti berendezésének” nagy elhatározásában, minthogy az itteni társadalmi rend gyökereihez, a földesúr-jobbágyviszony állami szabályozásához nem mertek hozzányúlni, a dolgok logikájából következőleg, amely a történelem kiemelkedő fordulópontjain csak vagy-vagy megoldásokat ismer (meglehet, néhányuk jobbik meggyőződése ellenére), végül is *rákényszerültek* a hagyományos rendi struktúra fenntartására, sőt a megtörni óhajtott rendi erőkkkel való szoros együttműködésre. A Habsburg-politikának ezt a kezdeti reformtervekhez mért megtorpanását, sőt a hazai rendiséggel, s ezen belül mindenekelőtt a nagybirtokos arisztokráciával kötött politikai és osztályszövetség biztonságát ígérő partjai közé való visszahátrálá-

²⁷ Hogy ismét csak néhány konkrétumra utaljunk: így panaszkolt pl. 1674 márciusában a csejtei fiskális tiszt, hogy a több földesúr magánbirtokát képező Vág menti Beckó várában nem tudják ellátni a katonai szolgálatot, mert az urak elhanyagolják a vár őrzését, nem küldenek drabantokat. Jellemző a kamara emberének ezzel kapcsolatos megjegyzése: „Most nem tartanak senkitől is semmit sem, azelőtt mégis szegény Nádasdytól tartottak, azért is mind drabantok, mind virrasztók pleno numero voltak.” Ld. OL. *Litterae ad cameram exaratae* fasc. 58, 1674/75. – Más esetben a nyugat-dunántúli fiskális birtokok prefektusa jelentette, hogy a légrádi vicekapitány olyan tűrhetetlen zsarolásokat követ el a környék jobbágynépén, amilyenekre „gondolni sem mert Nádasdy Ferenc életében”. Uo. fasc. 57, 1673/69. – De hasonló úr keletkezett a Nádasdy-birtokok kincstári kezelésbe vétele után a rábaközi területek árvízvédelmében is. Nádasdy idején ui. a csornai prépost volt a rábaközi falusi bírák kapitánya a „Rábára való gondviselésben”, de – mint azt az egyik kamaratiszti jelentésből megtudjuk – „mióta szegény úrnak (mármint Nádasdynak) halála esett, mostan immár semmi szavát nem fogadják öngységának (ti. a prépostnak)”. Uo. fasc. 58, 1674/122., stb.

sát mi sem fejezte ki jobban, mint az *ellenreformációnak* tendenciájában folytonosan növekvő szerepe az 1670-es évek magyarországi kísérletében.

Rátérve ezek után a magyarországi Habsburg-politika e főösszetevőjére, az *ellenreformáció erőszakos terjesztésének* alapján véve két szakaszát különböztethetjük meg hazánk 1670 és 81. közötti történetében – hozzátéve azonban, hogy ez a periodizálás itt nem jelent merev időbeli egymásutániságot. Az első szakaszt, amely 1671 elejétől nagyjában 1672 végéig tartott, a protestáns templomok tömeges elfoglalása jellemezte, ami nagymértékben járult hozzá a politikai elégedetlenség felszításához, s a kuruc mozgalom széles népi támogatásához. A második periódusban, amely 1672–73 fordulóján váltotta fel az elsőt, az ellenreformáció vezérkara a protestáns egyházak dologi javairól – a templomok, paróchiák, iskolák, egyházi birtokok és javadalmak elvételéről – a két protestáns egyház személyi állományára, az egykorúak kifejezésével élve, a protestáns „eretnekség” élő „gyökereire”, a prédikátori karra helyezte át támadása súlypontját. A prédikátorüldözés főhulláma 1673 januárjában a református és evangélikus lelkészek tömeges letartóztatásával vette kezdetét, s több mint 700 személy bíróság elé idézésével 1673 őszén és 1674 tavaszán a Pozsonyban megrendezett két nagy prédikátorperben érte el a csúcspontját. Az itt jellemzett két periódust pedig egyaránt végigkísérte a protestáns felekezetekhez tartozóknak a közéletből való kiszorítására irányuló törekvés: a vármegyei és városi tisztújításokra kiküldött királyi (kamarai) biztosok, többnyire császári katonai segédlettel, s nem egyszer idegkimerítő, hosszas alkudozások útján gondoskodtak róla, hogy a tisztikarok protestáns többségét megtörjék, s hogy a főbb tisztségekben a protestáns jelölteket katolikusokkal cseréljék fel. A központi hatalomnak a megyei és városi autonómiákba való nyílt abszolutisztikus beavatkozása eszerint vallási téren nálunk is bekövetkezett – habár ezen a területen is meglehetősen eltérő hatásfokkal: a korona tulajdonába tartozó szabad királyi és bányavárosok magistrátusainak erőszakos katolizálásában – látszatra és ideiglenesen mindenestre – nagyobb eredményeket értek el, mint a szívósabb ellenállásra képes vármegyei kongregációkkal szemben.²⁸

Eltekintve egyes elfogult katolikus egyháztörténeti munkáktól, nem igen akad ma már olyan történetírói irányzat, de még csak tudományos rangra igényt tartó történeti feldolgozás sem, amely az ellenreformáció e radikális fellépését – akár az indítékait, akár a következményeit, akár a hatásfokát tekintve – ne tartaná alapjában elhibázott, célját tévesztett lépésnek, vagy legalábbis sajnálatos melléfogásnak. Abban sincs különösebb véleményeltérés, hogy az ellenreformáció e szélsőséges, türelmetlen képvisellete súlyos nehezékként, káros ballasztként terhelte meg a Habsburgok magyarországi politikáját. Az álláspontok elkülönülése, szóródása ezzel szemben ott kezdődik, ahol az ellenreformációnak a Habsburg-politika egészen belül elfoglalt *helye* vetődik fel kérdésként, vagyis amikor azt kell mérlegelni, hogy magának a bécsi udvarnak mennyi része volt a negatív döntésekben. A legrangosabb osztrák összefoglaló munkák ugyanis többé-kevésbé mind a mai napig azt az álláspontot képviselik, hogy az ellenreformációért *elsőrendűen* a magyar főpapok és mánások felelősek, s hogy az udvar legfőljebb abban követett el hibát, hogy az ő hatalmi törekvéseiknek szabad folyást engedett, vagy legalábbis nem fékezte meg

²⁸Érdemes itt megjegyezni, hogy a templomfoglalásra, tisztújításra kiküldött kamarai biztosok, vagy commissariusok tk. hazai megfelelői voltak a franciaországi intendánsoknak, akiknek, mint ismeretes, kulcsszerepük volt a franciaországi XIV. Lajos-féle abszolút monarchia közigazgatásában.

őket.²⁹ Kérdés tehát, amelyre az 1670-es évekre vonatkozó mai kutatások nem igen kerülhetik meg a választ: vajon mennyiben helytálló ez a vélekedés? Vajon az ellenreformáció csakugyan „kívülről” bevitt irányzatként volt-e jelen a korabeli Habsburg-politikában, vagy ellenkezőleg, ennek a politikának a lényegéből fakadt? Vagy más szóval kifejezve, vajon véletlenszerű körülményeken (időbeli egybeesésen, egyesek szubjektív döntésén stb.) múlt-e az állami politikának az ellenreformációval való szoros összekapcsolódása, vagy éppen ellenkezőleg, szerves része, szükségszerű velejárója volt-e az utóbbi ennek a politikának?

A felsorolt kérdések mérlegelésénél mindenekelőtt abból a figyelemre méltó tényből kell kiindulnunk, hogy a Magyarországon követendő politika irányát illetően a bécsi udvarban már 1671-től kezdve két párt áll egymással szemben. Az ún. „miniszterek” vagy „politikuskok” pártja (ahová elsősorban Lobkowitzot és Montecuccolit sorolhatjuk) az abszolutizmus adóztató, „jogeljátszásos” formájának minél radikálisabb alkalmazásáért szállt síkra, s ugyanakkor bizonyos óvatosságot, mérsékletet ajánlott az ellenreformációs rendszabályok alkalmazásában. Ezzel szemben a másik irányzat, amely a pápai nuncius, a katolikus klérus és a jezsuiták köré tömörült, kezdettől fogva az ellenreformációs intézkedéseket, mindenekelőtt a templomfoglalásokat szorgalmazta, s rossz szemmel nézte, helytelenítette a kormányzati újítások, de főként az adórendszabályok radikalizmusát. Ez a két irányzat, minden belső vitája ellenére, az első másfél–két évben egymást támogatva, kéz a kézben haladt előre és nagyjában kölcsönös egyensúlyban tartotta egymást. Ez az átmeneti egyensúlyi helyzet borult fel aztán 1672 őszén a kuruc felkelés hatására, méghozzá úgy, hogy a kuruc támadás tanulságainak levonásakor az adóztató irány (mint azt más összefüggésben már korábban is láttuk) minden tekintetben alulmaradt, a diadalmasan felülkerekedő ellenreformációs csoporttal szemben. A két irányzat küzdelmének ezt az eldőlését fejezte ki egyébként az a körülmény, hogy az adópolitikai visszalépéssel, meghátrálással egyidőben az ellenreformációs irány éppen 1673 elején indította meg a prédikátorok likvidálására irányuló nagy hajtóvadászatát.³⁰

Az eseményeknek ez a vázlatos áttekintése két dologról mindenképpen meggyőzhet. Az egyik az, hogy az ellenreformáció vezérkara (amelyhez Szelepcsényi György esztergomi érsek rendkívüli kormányzati befolyása révén természetesen a magyarországi főpapságot is hozzá kell sorolnunk) tagadhatatlanul *külön erőként* lépett fel a bécsi udvarban, s hogy ezt a csoportot nem lebecsülendő nézeteltérések választották el a politikai reformerektől. A másik, ami szembeötlő, a kuruc felkelés „kívülről jött” hatása, a szónak abban az értelmében, hogy az mintegy katalizátorként lépett fel a bécsi udvaron belül zajló pártküzdelmekben: a maga részéről és a maga módján kétségtelenül hozzájárult a reformirányzat háttérbe szorulásához, s egyben akarva-akaratlanul a társadalmi szempontból retrográd, konzervatív erők felülkerekedését segítette elő. Az 1672-ben kibontakozó kuruc mozgalom rendi-földesúri jellege, e mozgalom hatalmas népi támogatása ellenére is, nem utolsósorban abban is kifejezésre jutott, hogy a bécsi udvart, amely addig egy progresszív (adóztató) és egy konzervatív (ellenreformációs) vasat egyidejűleg tartott

²⁹ Ennek az álláspontnak egyik legpregnansabb kifejtését ld. *Redlichnél*: i. m. 277–282.

³⁰ A „politikuskok” és az ellenreformációs irányzat közötti vita menetére és dokumentumaira a korábban idézett irodalmon kívül ld. még *Vanyó T. A.*: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról, 1666–1683. Pannonthalma. 1935.

a tűzben, végülis az előbbi elejtésére, illetve az utóbbi még magasabb hőfokú hevítésére ösztökélte.

Mindazonáltal úgy véljük – s éppen ezen a ponton tér el álláspontunk az osztrák polgári történetírás uralkodó felfogásától – a történelem felszínén maradnánk, s egyoldalú, hibás következtetésre jutnánk, ha a magyarországi Habsburg-kísérlet ellenreformációs „eltérülésében” akár a magyarországi katolikus papság fellépésének, akár a kuruc felkelés kibontakozásának tulajdonítanánk a döntő, a meghatározó szerepet. S e vélemény kialakításában elsősorban nem is az a számos egykorú forrással bizonyítható, tömeges jelenség erősíthet meg bennünket, hogy a protestáns templomok elfoglalásához, már jóval a kuruc felkelés kibontakozása előtt, a falvak és városok tucatjaiban a császári német katonaság biztosította a karhatalmat (úgyannyira, hogy közreműködésük nélkül az 1670-es évek „templomfoglaló háború”-ját elképzelni sem lehet)³¹ – bár ez a körülmény, úgy véljük, már önmagában is figyelmet érdemel. Kérdésünk megválaszolása szempontjából azonban ennél mindenképpen nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk az 1670 utáni magyarországi Habsburg-politika genezisének, annak a folyamatnak ti., amelynek során (a fentebb bemutatott mindkét frakciót beleszámítva) e politika bécsi vezérkara adott személyi összetételében kialakult.

Ebben a keretben nincs módunk arra, hogy az ausztriai ház és a politikai katolicizmus, az ellenreformáció közötti szoros összefonódást a korábbi évtizedekre visszamenően, a maga történeti kifejlődésében vizsgáljuk. Tárgyunk szűkebb összefüggésében csupán arra kívánunk utalni, hogy a korabeli abszolutista államelméleti doktrína azon közismert tételének, miszerint a hitbeli egység az abszolutizmus által létrehívandó politikai egység nélkülözhetetlen előfeltétele, roppant mély gyökerei voltak a bécsi udvarban is, s ez a körülmény már eleve arra figyelmeztet, hogy az abszolutizmus és az ellenreformáció hívei közötti minden, jobbra taktikai jellegű politikai nézetkülönbségek ellenére is a két irányzatot ugyanakkor az együttműködés és egymásrautaltság eltéphetetlen kötelei kapcsolták egymással össze. Amellett a bécsi udvar felelős tényezőinek szemében az egymásrautaltságnak ezt a tudatát a közelmúlt és legújabb történelmi tapasztalatok még inkább megerősíteni látszottak: így nemcsak csehországi politikájuk sikereit hozták egyes összefüggésbe az ottani protestantizmus felszámolásával, de pl. abban is a vallási szempontnak voltak hajlandók a döntő jelentőséget tulajdonítani, hogy az 1670. évi rendi felkelés az egyöntetűen katolikus Horvátországban összehasonlíthatatlanul csekélyebb visszhangra talált, mint a vallásilag kevert és megosztott Magyarországon.³² Ezért hát a legkevésbé sem véletlen – nem egyes személyek szubjektív döntésén és egyéni rokonszenvéen múltott – ha a bécsi udvar irányítói (s azon belül az abszolutizmus legkeményebb szószólói is) tudatos választás eredményeként *kezdetektől fogva* a katolikus nagybirtokos arisztokráciával, s ezen belül is, mint ennek legfőbb politikai érdekképviseletével, elsősor-

³¹ Erre vonatkozó dokumentumok különösen a *pozsonyi* és a *szepesti kamara* iratsorozataiban (OL.) található nagy számban.

³² Így fejtegette pl. Badeni Hermann, a bécsi udvari haditanács későbbi elnöke a svéd követnek 1672 augusztusában: Lipót mindaddig nem tekinthető Magyarország igazi urának, amíg az evangélikusokat meg nem alázzák, minthogy a legújabb rebellióban is kitűnt, hogy míg a vallásilag egységes Horvátországban senki nem akart a császár ellen felkelni, addig a protestáns többségű felső-magyarországi városok szinte valamennyien Rákóczi mellé álltak. Ld. *O. Redlich*: Das Tagebuch Esaias Pufendorfs, i. h. 588.

ban a katolikus főpappal való együttműködésre alapozták 1670 után követett magyarországi politikájukat.

Hogy a bécsi udvar milyen mértékben tette a maga iniciatívájából abszolutista kísérlete részesévé a magyarországi katolikus főpapságot, annak jellemzésére ezúttal csupán két mozzanatra kívánjuk felhívni a figyelmet. Az egyik tény, amelynek jelentőségét személyi szempontból nehéz volna túlbecsülni, *Szelepcsényi György* esztergomi érsek kulshelyzetbe kerülése az 1670-es évek magyarországi politikájában, ami, tegyük hozzá, Lipót és legszűkebb környezete kifejezett kívánságára történt. Mi sem jellemzőbb erre, mint az a jelenség, hogy a rendi felkelés leverésének másnapján, az 1670-es év nyári és őszi hónapjaiban, amikor az új magyarországi politika irányának kijelöléséről és első lépéseinek a megtételéről volt szó, a bécsi udvar szinte moccani sem volt hajlandó mindaddig, amíg a teendőket Szelepcsényivel meg nem tárgyalta, illetve maga mögött nem tudta a primás támogatását.³³ A másik mozzanat, amelyre utalni kívánunk, ugyancsak összefüggésben volt Szelepcsényi politikai közszereplésével, de jelentőségében, horderejében egyben jóval túl is mutatott az érsek személyén. Ez a mozzanat pedig az a körülmény volt, hogy bár a (felkezeti hovatartozástól függetlenül kibontakozó, tehát katolikusokat és protestánsokat egyaránt tömörítő) rendi szervezkedésben való részvételért, vagy legalábbis az összeesküvés feljelentésének elmulasztásáért a bécsi kormány, Szelepcsényivel az élén, a magyarországi katolikus főpapság jónéhány prominens személyét (így az érseken kívül Sennyei István veszprémi és Szegedy Ferenc egri püspököt, de másokat is) felelősségre vonhatta, illetve a pápai kúrián keresztül perbe foghatta *volna* – ámde ennek a lépésnek a megtételétől mindvégig óvakodott, és pedig azért, mert nagyon is jól felmérte, hogy minden szempontból népszerűtlen vállalkozásához Magyarországon a legfőbb (sőt szervezeti szempontból tulajdonképpen az egyedüli) támaszként mégiscsak az ellenreformációs egyház kínálkozik. Ami egyben azt is jelentette, hogy a jogeljátszási politika féloldalas (mert a katolikus egyházat teljes egészében mentesítő, a protestáns egyházakat viszont kétszeresen sújtó) alkalmazásával a bécsi kormány tudatos megfontolás eredményeképpen maga alakította ki azt a politikai terepet, amelyen az ellenreformációs irány oly hatalmas, s tegyük hozzá, idővel egyre félelmetesebb erővé növekedhetett.³⁴

Ezek azok a főbb okok, amelyek végülis arra készítetnek, hogy az ellenreformáció erőszakos fellépésében, a korabeli magyarországi Habsburg-politika egészét mérlegelve, ne valamiféle „járulékos” tényezőt lássunk, hanem azt e politika lényegéből fakadó vonásának, sőt mi több, e *lényeg igazi megnyilvánulásának* tekintsük. Mert ha igaz is, hogy a kuruc mozgalom *hozzájárult* a reformirányzat háttérbe szorulásához, illetve a konzervatív-rendi ellenreformációs irány felülkerekedéséhez, a kuruc kihívásra adott válasz tartalma végeredményben mégsem a kihívó, hanem a válaszadó minőségén múlt. Márpedig, ha a bécsi kormány végülis nem progresszív, hanem retrográd irányban vonta le a „fegyverek kritikájának” tanulságait, úgy ebben annak törvényszerű következményét kell látnunk,

³³Ezt a situációt a bécsi Burg belviszonyait kitűnően ismerő Orbán István magyar kancelláriai referensnek a távollevő érsekhez Bécsből írt 1670. szept. 11-i levele fejezte ki talán a legtömörebben, amelyben ezekkel a szavakkal adta vissza az udvarnak a magyarországi teendőkkal kapcsolatban várakozó álláspontot tükröző közfelfogását: „sine domino Archiepiscopo Strigoniensi nihil faciemus.” Ld. *Jelentés* a Majláthok bécsi levéltárából. Századok, 1869, 639.

³⁴A protestánsok kétszeres jogfosztására az eddig idézett irodalmon kívül ld. még *Esze T.*: Bársony György „Veritas”-a. Irodalomtörténeti Közlemények, 1971.

hogy 1670-ben kezdett magyarországi vállalkozásához az udvar már eleve az ellenreformációs egyházban kereste és találta meg a maga legfőbb szövetségesét, s mi sem természetesebb, mint hogy egy olyan válsághelyzetben, mint amilyen az 1672 őszi volt, fokozottan vette igénybe e szövetség hatalmi fedezetét. Amihez még hozzátehetjük: ha a történelmi haladás szempontjából eszerint negatívan kell is értékelnünk a Habsburg-politika 1672-ben végrehajtott irány módosítását, a történelmi realitásokhoz mérve el kell ismernünk e lépés bizonyosfokú racionalitását, mert a másik irányzat továbbfejlesztésének, meggyőződésünk szerint, ekkor még nem voltak meg a kellő előfeltételei. Csaknem egy évszázadnak kellett még eltelnie ahhoz, hogy Mária Terézia, majd főként II. József korára, egész más történelmi körülmények között, egy ilyen kísérlethez a belső és külső feltételek valamennyire is megérelődjenek.

*

Ha mármost a fenti áttekintés után valamiféle összegezésre teszünk kísérletet, s véleményt próbálunk formálni az 1670-es évek magyarországi Habsburg-kísérletéről, úgy a magunk részéről nem vonnánk kétségbe annak abszolutista indítékát és célzatát, de hangsúlyozandónak véljük a *terv* és a *megvalósulás*, a *szándék* és az *eredmény* mélyreható és áthidalhatatlan ellentmondását. A Habsburg-abszolutizmus 1670 és 81 közötti első magyarországi „kiadása” egészében nem az abszolutizmus fokozatos és sikeres kiépülésének, hanem ellenkezőleg, lépésről-lépésre való leépülésének, elsekélyesedésének, az általa legyőzni óhajtott rendiséggel való összefonódásának az évtizede volt hazánk történetében. Ezért úgy véljük, hogy a Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi rendiség átmeneteket nem ismerő, merev szembeállításában az összetett és bonyolult történelmi valóság eleve pontatlanul, mi több, sok szempontból hibásan tükröződik, mert adott korban maga a „legtisztább” abszolutista szándék és program is szükségszerűen rendi tartalmakkal telítődött, mihelyt kísérletet tettek a gyakorlatba való átültetésére. Éppen ezért elkerülhetetlennek tartjuk, hogy a magyarországi abszolutista kísérlet jellemzéséhez eleddig ebben a vonatkozásban nem igen használt új jelzőket és fogalmakat vegyünk igénybe, annak *éretlen*, *korai* és egyben *doktrinér* voltára mutatva rá, ami egyúttal azt a meggyőződésünket is kifejezi, hogy a magyarországi gazdaság és társadalom egykorú fejlettségi szintje még meglehetősen távolállt attól, hogy egy ilyen átalakítást a siker reményében napi-rendre lehessen tűzni.

Ezen a ponton természetesen óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy az említett jelenségek hogyan jelentkeztek a monarchia más országaiban és tartományaiban – de ennek érdemi vizsgálatától jelen áttekintésünkben el kell tekintenünk. Annak a meggyőződésünknek azonban még a rendelkezésünkre álló keretek között is hangot szeretnénk adni, hogy adott időpontban még a monarchia Magyarországon kívül eső részei is távol álltak a nyugati típusú abszolút monarchiák fejlettségi színvonalától. Ebben az álláspontunkban mindenekelőtt olyan jelenségek erősítenek meg, mint a Habsburg-centralizáció befejezetlensége^{3 5}, az alsófokú közigazgatásnak a birodalom egész területén meg-

^{3 5} Jellemző erre, hogy a Grazban működő belsőausztriai, illetve Innsbruckban székelő felső-ausztriai kamarai és hadügyi szervek pl. nem a bécsi központi hivataloknak, hanem a tartományi titkos tanácsi kollégiumoknak voltak alárendelve, ami azzal a következménnyel járt, hogy a végrehaj-

mutatkozó rendi jellege, az osztrák ház jogara alá tartozó országokkal, illetve tartomány-csoportokkal szemben alkalmazott egyenlőtlen bánásmód³⁶; s végül, de nem utolsó sorban az a jellegzetes körülmény, hogy ha a Fehérhegy utáni esztendőkből a cseh és az osztrák rendek el is veszítették törvényhozási jogaikat, évenként összehívott Landtagjaik továbbra is megtarthatták – mint ahogy Lipót hosszú uralkodásának évtizedeiben is mindvégig gyakorolták – adómegajánlási, újoncozási és sérelmezési jogosítványukat.³⁷ A Habsburg-monarchia fejlettségének erre a felemás és elégtelen szintjére, illetve ennek szubjektív felismerésére mi sem jellemzőbb, mint az udvari kamara tanácsosainak egy 1664 szeptemberéből származó önkritikus, s egyben önleplező nyilatkozata, amelyben egy olasz üzletembernek a török háború szükségleteire előteremtendő pénzforrásokkal foglalkozó tervzetét véleményezték. Eszerint: „Ilyen vagy olyan célra valamilyen pénz-alapot létesíteni, s az ehhez szükséges pénzforrásokat megnyitni megvalósítható dolog Franciaországban, amelynek képére dolgozták ki ezt a tervet, vagy másutt, ahol az uralmat abszolút módon gyakorolják . . . *De hogy Felsőged országában, ahol a rendek szabad elhatározásától függ, mihez járulnak hozzá, s ahol a tapasztalat azt mutatja, hogy ha valaméhez hozzá járulnak is, úgysem lehet azt megvalósítani*, lehet-e valami hasonlót véghezvinni, nagyon is kérdésesnek tűnik az udvari kamara szemében.”³⁸ (Kiemelés tőlem: BL.) Valljuk meg, az ebben az előterjesztésben tükröződő önértékelés az adott történeti szakaszban még sokkal inkább rendi monarchiaként, semmint kiérlelt fejedelmi abszolutizmusként állítja elének az osztrák-Habsburgok formálódó dunai államszövetségét.

Mindezzel persze korántsem kívánjuk azt állítani, hogy a Habsburg-centralizáció folyamata ne haladt volna ténylegesen előre a XVI–XVII. század folyamán; a fentiekkel pusztán azt kívántuk érzékeltetni, hogy magát az abszolutizmus magyarországi „bevezetését”, mint a bécsi udvar bevallott célját és szándékát adott időpontban sem a hazai viszonyok, sem az összmonarchiai állapotok nem tették időszerűvé.

Más kérdés, hogy a magyarországi rendiség olyan értelemben vett „megrendszabályozása” sem sikerült a Habsburg-politikának, mint amilyen mértékben azt Csehország

tásban igen nagy befolyáshoz jutottak a partikuláris rendi érdekek. Ennek a helyzetnek csak I. József 1705-ben, illetve 1709-ben végrehajtott reformjai vetettek véget, de teljes felszámolására csak Mária Terézia alatt került sor. Ld. *Th. Fellner–H. Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung, Wien. 1907. 88, 242. és 257–266.

³⁶ Hogy a Bécsset körülvevő alsóausztriai tartomány pl. minden tekintetben (és elsősorban persze az adóztatásban) kedvezményezett helyzetben volt a többi tartományokhoz képest, arra *H. I. Bidermann*: hozott perdöntő adatokat. Jellemző, hogy a tartományi rendek együttes tanácskozásának (egyfajta összmonarchiai parlamentnek) az összehívása is elsősorban az alsóausztriai rendek ellenállásán hiúsult meg Lipót idején, mert egy ilyen tanácskozástól (tegyük hozzá, teljes joggal) kivételezett helyzetük elvesztését féltették. Ld. *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*, 1526–1804. II. 1889. Innsbruck, 6. és 100.

³⁷ A rendi gyűlések széles hatáskörére és tényleges hatalmára csakúgy, mint az alsó közigazgatás rendi jellegére ld. különösen *Béranger*: i. m. *Les ordres et la vie politique c. fejezetét*, 172–189. Eszerint Lipót uralkodásának évtizedeiben az alsóausztriai Landtag pl. *évi átlagban* 8 hónapig, a csehországi rendi gyűlés pedig mintegy 5 és fél hónapon át ülésezett együtt, ámde mindkét helyen előfordult, hogy a rendi tanácskozások éveken át permanenciában voltak. 182. (Csak mellékesen jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy éppen a Lajtán túli tartományok rendi gyűléseinek rendszeres tanácskozása láttán válik igazán feltűnővé a magyar országgyűlés összehívásának 19. éven át tartó „szüneteltetése” 1662 és 1681 között.)

³⁸ Ld. *H. Srbik*: i. m., 188.

esetében keresztül tudták erőszakolni. Magunk részéről ennek az eltérésnek döntő okát *a két ország sajátos helyzetének a különbözőségében* látjuk. Az a körülmény ugyanis, hogy országunk területe az ozmán birodalommal és az erdélyi fejedelemséggel volt határos (mint arra már korábban is, a kormányzati reform vonatkozásában utaltunk) már eleve bizonyos óvatosságra készítette a bécsi udvart Magyarország irányában: ez a különleges helyzet olyan „fékeket” épített be itteni eljárásába, amilyeneknek az alkalmazására a 30-éves háború megújuló hullámai sem kényszerítették rá Csehországban. Mert bármilyen szempontból hasonlítjuk is össze az 1620 utáni csehországi és a félévszázaddal későbbi magyarországi rendszabályokat, minden téren azt tapasztaljuk (így a perbe fogottak és kivégzettek számában, a vizsgálat méreteiben és időtartamában, a konfiskációs rendszabályokban, az elkobzott birtokok sorsában, az uralkodóosztály személyi állományának kicserélésében stb.), hogy a régi oppozíciós rendiség elleni Habsburg-támadás már első döntőnek szánt csapásában is összehasonlíthatatlanul súlyosabb kihatású volt Csehországban, mint nálunk Magyarországon. S hogy ebben az eltérésben a mi esetünkben — ti. a Magyarországon alkalmazott büntető rendszabályok viszonylag mérsékeltébb voltában — ismét csak *a török jelenléte* volt a döntő mozzanat, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1671 júniusában, amikor a rendkívüli bíróság a „felségsértők” elleni vizsgálat csehországi méretű *kiszélesítésére* tett javaslatot, ebben a döntő pillanatban maga a császári kormány állította le a vizsgálat kiterjesztését — sőt a még függő ügyek haladéktalan lezárására utasította a bíróságot — mert a porta hadikészülődéseiről szállongó hírek nyomán a török háború bármikori kiújulásától lehetett tartani³⁹ stb.

Mindez sajátosan ellentmondásos színben állítja elének a *török kérdés* jelentőségét a Habsburg-államszövetségen belül lezajló folyamatok szempontjából. Mert amíg az ozmán-török kihívásnak vitathatatlanul ösztönző hatása volt a Habsburg-központosítás XVI–XVII. századi folyamatára (gondoljunk pl. az 1556-ban felállított udvari haditanács kiemelkedő szerepére mind a török elleni védelem, mind az állami centralizáció előmozdításában), addig ennek a serkentő hatásnak, legalábbis a rendekhez való viszonyában, semmiféle jelét nem láthatjuk a Habsburgok *abszolutista* törekvéseinek kibontakozásában. Ami ti. az 1670-es magyarországi helyzetet illeti, mi a magunk kutatásai során ilyen összefüggésnek eddig mindenesetre nem akadtunk a nyomára. Sőt, visszautalva most már a fentebb mondottakra, úgy látjuk, hogy a török jelenléte adott időpontban sokkal inkább gátja, akadálya, semmint elősegítője, ösztönzője volt a Habsburg abszolutista tervek magyarországi végrehajtásának.

Ennek alapján is igazolva látjuk azt a felfogásunkat, hogy a centralizációs törekvésekkel ellentétben az *abszolutista tendenciák* nem az osztrák ház török elleni európai hivatásával voltak összefüggésben, hanem elsősorban azokból a hatalmi ellentétekből és szükségletekből fakadtak, amelyek az osztrák-Habsburgokat (a dinasztia spanyol ágával együtt) az Európa feletti hegemoniáért folyó küzdelemben tették érdekeltté. Ezért is érezzük indítatva magunkat, hogy ha belpolitikai aspektusában (vagyis országunk történeti adottságai szempontjából) végső eredményében korai és éretlen kísérletnek tartjuk a Habsburg-ház XVII. századi abszolutista próbálkozásait, úgy külpolitikai szempontból mindenekelőtt abszolutista törekvéseik *dinasztikus* célját és jellegét húzzuk alá.

*

³⁹ Ld. *Pauler Gy.*: i. m. II. 376.

Л. Бенцеди:

**Мотивы габсбургского-абсолютизма и его осуществление
в 70-ые годы XVII века в Венгрии**

(Резюме)

В первой части своей статьи после краткого историографического обзора автор изучает мотивы политики Габсбургов в 70-ые годы XVII века в Венгрии. Он перечисляет прежде всего внешнеполитические и внутреннеполитические стимулы попытки абсолютизма и его исторические и идеологические двигатели, отдельно подчёркивая мотивирующее влияние какой-нибудь свойственной пренациональной венгерофобии в поступках венского двора в Венгрии. Во второй части автор переходит к изучению осуществления политики Габсбургов, начатой в 1670 г. в Венгрии, и в ходе этого (кончая с годом 1681) рассматривает три области этой политики: современную налоговую политику Габсбургов, преобразование системы ведомств Венгрии и возобновленное после 1670 г. большое нападение контрреформации. На основе изучения выше перечисленных вопросов автор делает вывод, что в рассмотренное время абсолютистская попытка венского двора пришла в упадок: первые стремления реформа, развёртывающиеся с большим размахом во всех областях довелись до оппортунизма и компромисса со сословно-помещичьими интересами и силами.

Наконец автор статьи суммируя обращает внимание на абсолютистские планы венского двора и на методы осуществления, другими словами на непримиримое противоречие намерения и результата. Согласно этому общественно-политические реальности Центрально-Восточной Европы и отношения власти, тесно связанные с наличием турок в Европе сделали непроходимым абсолютистский путь исторического процесса в тогдашней Венгрии.